

**MASZ TĘ MOC! MAŁYMI KROKAMI DO CELU.
INNOWACJA PEDAGOGICZNA NA MIARĘ XXI WIEKU!**

Emilia Aksamit

Instytut Nauk Pedagogicznych, Wydział Filozofii i Nauk Społecznych
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Lwowska 1, 87-100 Toruń

E-mail: eaksamit@umk.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5807-9055>

Marta Giziewska

Instytut Nauk Pedagogicznych, Wydział Filozofii i Nauk Społecznych
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, ul. Lwowska 1, 87-100 Toruń

E-mail: giziewska@doktorant.umk.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9471-9002>

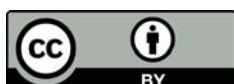
ABSTRAKT

Cel. Celem artykułu jest prezentacja autorskiego modelu innowacji pedagogicznej *Masz tę MOC! Marz! Odkrywaj! Ustalaj Cele!*

Omówione koncepcje. Opisany w artykule, model innowacji oparty jest na filozofii Kaizen, która zakłada dochodzenie do wyznaczonych celów poprzez małe kroki. W ramach prezentowanego modelu innowacji realizowane są trzy kluczowe kroki. Pierwszy krok: marz, drugi: odkrywaj (swoje mocne strony), trzeci: ustalaj cele, które kolejno następują po sobie. Realizacja wskazanych kroków pozwala podnieść poziom kompetencji uczniów i uczennic klas 4-8 w obszarach planowania samorealizacji, rozpoznawania własnych zasobów, sprawczości i pozytywnego obrazu siebie niezbędnych do definiowania własnych potrzeb oraz poznawania sposobów ich realizacji.

Wyniki i wnioski. Innowacje pedagogiczne stanowią kluczowy element szkolnej rzeczywistości, który umożliwia wdrożenie działań stanowiących odpowiedź na aktualne potrzeby uczniów i uczennic. W artykule zaprezentowano wyniki ewaluacji opisywanego modelu innowacji wskazując nie tylko na jego skuteczność, ale i też atrakcyjność oraz użyteczność, w oparciu o oceny użytkowników innowacji (nauczycieli i nauczycielek) oraz jej odbiorców (uczniów i uczennic).

Wartość poznawcza. W artykule zaprezentowano kompleksowy opis autorskiego modelu innowacji, w tym jego podstawy teoretyczne, cel, zakres tematyczny, metody dydaktyczne oraz wyniki ewaluacji. Prezentowane treści łączą ze sobą przestrzenie teorii, empirii i praktyki pedagogicznej.

Słowa kluczowe: Samoocena, samorealizacja, zasoby, sprawczość, marzenia, cele, potrzeby, Metoda Małych Kroków, innowacja, edukacja

You Have The POWER! Small Steps towards the Goal. Pedagogical Innovation for the 21st Century!

ABSTRACT

Aim. The aim of this article is to present the author's model of pedagogical innovation: You have the POWER! Dream! Discover! Set your goals!

Methods. This article describes the innovation model based on the Japanese philosophy of Kaizen, which involves achieving specific goals through small steps. There are three steps. The first step is to dream, the second – to discover your strengths, and the third – to set your goals. These steps are successive. Following these steps allows schoolchildren to develop their skills in defining a self-realization plan, recognizing their own resources, and creating a positive self-image. These skills are necessary for 9-14 years olds to define their needs and learn how meet satisfy them.

Results. Pedagogical innovations are an important element of school reality. They enable the implementation of activities that respond to the real needs of children and adolescents.. This article presents an evaluation of the research results of the innovation model described. The assessments of the implementers of this innovation (teachers) as well as its recipients (students) confirm that it is both attractive and effective.

Conclusions. This article presents a comprehensive description of the author's model innovation, including theoretical foundations, aim, thematic scope, didactic methods and evaluation results. The contents presented here link the areas of theory, empiricism and pedagogical practice.

Keywords: Self-esteem, self-realization, resources, agency, dreams, goals, needs, Small Steps Method, innovation, education

WSTĘP

Fundamentalną potrzebą nauczyciela jest dysponowanie narzędziami i pomocami pozwalającymi kształtować u ucznia kompetencje w obszarze planowania samorealizacji, rozpoznawania własnych zasobów, sprawczości i pozytywnego obrazu siebie, które są niezbędne do definiowania własnych potrzeb oraz poznawania sposobów ich realizacji. Współczesny świat wymaga nowatorskiego podejścia do nauczania i wychowania. Dynamiczny rozwój technologii, dokonujące się zmiany wartości moralnych i etycznych oraz coraz szybsze tempo życia powodują, że nauczyciel nie może ograniczyć się do przekazywania informacji. Jego rola we współczesnym procesie nauczania i wychowania jest znacznie szersza: powinien umieć rozwijać umiejętności uczniów, które pozwolą im na samodzielne zdobywanie wiedzy, dbać o ich kreatywność i twórcze myślenie, być liderem zespołu, kierującym indywidualnymi ścieżkami edukacyjnymi swoich podopiecznych (Janus, 2012).

Pedagodzy zauważają, że wraz ze zmianami XXI wieku wyraźnie uwidacznia się kryzys ludzkiej tożsamości. Jego podstawy tkwią w mentalności współczesnego człowieka, u którego dominuje postawa „konsumenta-kredytobiorcy” o niezaspokojonej chęci zwiększania ilości posiadanych dóbr, nastawionego na nieustanne podnoszenie jakości swojego życia, co skutkuje tym, że młody człowiek bardziej identyfikuje się z zapożyczonymi tożsamościami, a nie posiada własnego wewnętrznego systemu przekonań, wartości i postaw. Przed nauczycielami staje ogromne wyzwanie, jakim jest zwrócenie się ku funkcjonalnemu modelowi edukacji, w którym istotną rolę odgrywają zarówno racjonalne myślenie, jak i doświadczenie, kreatywność, komunikacja, odpowiedzialność i autonomia (Kuleczka & Skierska-Pięta, 2011). Porzucenie tradycyjnych form edukacji przez nauczycieli następuje stopniowo, jednakże zbyt wolno. Przyczyną tego stanu rzeczy może być brak dostępności metod, narzędzi i pomocy, które w skuteczny sposób wprowadzają bardziej postępową formę kształcenia, opierającą się na indywidualizacji, wolności, samorealizacji oraz samostanowieniu zarówno nauczycieli, jak i uczniów (Śliwerski, 2008).

Metody nauczania to zaplanowane sposoby postępowania w pracy z uczniami, tak, aby umożliwiały przyswojenie wiedzy oraz opanowanie umiejętności wykorzystania jej w praktyce. Ponadto służą one rozwojowi zdolności i zainteresowań poznawczych. Najmniej skuteczną metodą sprzyjającą zapamiętywaniu informacji jest wykład (5%), następnie czytanie (10%), metody audiowizualne (20%), demonstracje (30%), dyskusje w grupach (50%), doświadczenia i ćwiczenia (75%). Najbardziej efektywne jest natychmiastowe wykorzystanie wiedzy lub nauczanie innych (90%) (Czerwonka & Waszkuć, b.d.). Aktywizowanie uczniów pozwala im na wykazanie się inicjatywą oraz branie odpowiedzialności za własną i grupową pracę, uczy argumentowania, współpracy, obowiązkowości. Zaangażowanie ucznia w działanie w procesach edukacyjnych powinno odbywać się jak najczęściej (Lasota & Pisarzowska, 2016). Niewątpliwie nauczyciele potrzebują większej ilości narzędzi i pomocy aktywizujących ucznia w taki sposób, aby każdy uczący się miał możliwość uwzględnienia własnych celów i zapewnione poczucie sukcesu (Dytfeld & Smółka, b.d.). Wychodząc naprzeciw tym potrzebom stworzono innowację *Masz tę MOC! Marz! Odkrywaj! Ustalaj Cele!*, która dedykowana jest nauczycielom i specjalistom szkolnym pracującym z uczniami klas 4-8. Innowacja wyróżnia się przejrzystym i spójnym schematem działań angażującym uczennice i uczniów do pracy indywidualnej oraz zespołowej. Powstała w celu wsparcia samorozwoju dzieci i młodzieży, dając im szansę na poznanie siebie, zastanowienie się nad własnymi wartościami, zasobami i celami oraz planem ich realizacji.

MASZ TĘ MOC! JAKO INNOWACJA PEDAGOGICZNA

Innowacje pedagogiczne, to typ innowacji pozwalający w nowy, oryginalny sposób realizować zadania i cele w obszarze kształcenia oraz wychowania. Jak podkreśla Wincenty Okoń (2001), innowacja polega na przekształcaniu całości lub elementów struktury systemu szkolnego celem wymiernej poprawy jego funkcjonowania. Autor ten wskazuje, że innowacyjnym działaniom mogą podlegać wa-

runki materialne oraz społeczne związane z pracą szkoły, pracą nauczycieli oraz uczniów czy też treści nauczania (Okoń, 2001). Zaznaczyć należy jednak, że podjęta przez Okonia próba zdefiniowania tego terminu jest niewystarczająca, ponieważ nie każda innowacja pedagogiczna zmienia system oświaty czy wprowadza w nim zmiany, ma natomiast znaczenie dla podniesienia jakości kształcenia i/lub wychowania. Termin *innowacja pedagogiczna* ma nieostre granice, pozostaje otwarty i jak opisuje Przemysław Ziółkowski (2022) wyróżnić możemy w jego rodzinie znaczeń zmiany, eksperymenty czy reformy. Wskazać można natomiast, że pojęcie innowacji pedagogicznej zostało doprecyzowane w Rozporządzeniu Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z dnia 9 kwietnia 2002 roku w sprawie warunków prowadzenia działalności innowacyjnej i eksperymentalnej przez publiczne szkoły i placówki (Dz.U. 2002 Nr 56, poz. 506), jako „nowatorskie rozwiązanie programowe, organizacyjne lub metodyczne, mające na celu poprawę jakości pracy szkoły”. Definiowanie innowacji pedagogicznej związane jest również z terminem innowacyjności, który jak podkreśla Beata Przyborowska (2013), dotyczy projektowania nowych działań mających na celu rozwiązanie konkretnych problemów. Autorka, uszczegóławia obszary innowacji w edukacji wskazując na innowacje ustrojowe, systemowe, organizacyjne, metodyczne oraz programowe, co jest spójne z definicją innowacji pedagogicznej opisanej w Rozporządzeniu MENiS i stanowi punkt wyjścia dla zaprojektowanej przez nas autorskiej innowacji edukacyjnej *Masz tę MOC! Marz! Odkrywaj! Ustalaj Cele!* (Przyborowska, 2013). Ponadto Ziółkowski (2022) podkreśla, że w literaturze wyróżnia się trzy kluczowe rodzaje innowacji: nowatorstwo, usprawnienia i modernizacje. O nowatorstwie możemy mówić, kiedy działania innowacyjne kreują nowe formy organizacyjne, cele, metody działania pedagogicznego oraz treści, co podnosi poziom kultury pedagogicznej. Usprawnienia odnoszą się do działań cyklicznych zwiększających ich skuteczność w obszarze organizacji i metod pracy. Modernizacje zaś, poprzez unowocześnienie oraz uatrakcyjnienie działań w obszarze nauczania i wychowania, oddziałują na sposoby organizacji i funkcjonowania szkoły. Innowację *Masz tę MOC!* możemy ująć we wszystkie opisane wyżej rodzaje innowacji, co pozwala ocenić ją jako uniwersalną oraz wielowymiarową.

Mając na uwadze powyższe, można przyjąć, że innowacje w edukacji umożliwiają rozwiązanie problemów, dla których do tej pory nie podejmowano działań celem ich rozwikłania, lub były one niewystarczające. Roman Schulz (1996) łączy innowację pedagogiczną z obszarem kształcenia i podkreśla, że powinna ona nieść za sobą podniesienie poziomu podejmowanych przez nauczycieli działań dydaktycznych. Natomiast, jak pisze Ziółkowski (2022), priorytetowy cel wszystkich zmian na lepsze powinien skupiać się na dobru ucznia jak i wspieraniu konstruktywnych zmian w obszarze jego zachowań, myśli oraz emocji. To uczeń jest najważniejszym beneficjentem działań innowacyjnych, które wpływają na jego osobowość (Ziółkowski, 2022). Innowacja *Masz tę MOC! Marz! Odkrywaj! Ustalaj Cele!* w pełni realizuje opisane przez Ziółkowskiego założenia, skupiając się na podniesieniu poziomu kompetencji uczniów i uczennic klas 4-8 w obszarach: planowania samorealizacji, rozpoznawania zasobów, sprawczości i pozytywnego obrazu siebie niezbędnych do definiowania własnych potrzeb oraz poznawania

sposobów ich realizacji. Mając na uwadze powyższe, możemy uznać, że jest to innowacja pedagogiczna.

Należy podkreślić, że w obecnych czasach, to dyrektor szkoły podejmuje decyzje związane z realizacją oraz dokumentacją innowacji w kierowanej przez niego placówce, a działania innowacyjne pozwalają wypełniać m.in. zapisy z art. 1 pkt 18, art. 44 ust. 1 pkt 3, art. 55 ust. 1 pkt 4, ustawy z 14.12.2016 roku – Prawo oświatowe (Dz. U. z 2023 r. poz. 185):

- art. 1 pkt 18 – kształtowanie u uczniów postaw przedsiębiorczości i kreatywności sprzyjających aktywnemu uczestnictwu w życiu gospodarczym, w tym poprzez stosowanie w procesie kształcenia innowacyjnych rozwiązań programowych, organizacyjnych lub metodycznych;
- art. 44 ust. 1 pkt 3 – tworzenie warunków do rozwoju i aktywności, w tym kreatywności, uczniów;
- art. 55 ust. 1 pkt 4 – inspirowanie nauczycieli do poprawy istniejących lub wdrożenia nowych rozwiązań w procesie kształcenia, przy zastosowaniu innowacyjnych działań programowych, organizacyjnych lub metodycznych, których celem jest rozwijanie kompetencji uczniów.

Działania innowacyjne są wpisane w codzienność szkolną i stanowią jej integralną część. Działalność ta ma sens, jeżeli dokonuje zmiany na lepsze, dlatego też kryterium sukcesu stanowi jakość i skuteczność realizowanych innowacji, a nie ich ilość.

KAIZEN DROGĄ DO REALIZACJI MAŁYMI KROKAMI

Realizacja zaplanowanych tematów innowacji Masz tę MOC! Marz! Odkrywaj! Ustalaj Cele! opiera się na metodzie małych kroków zaczerpniętej z filozofii Kaizen (Imai, 2007). Metoda małych kroków zakłada stopniowe, etapowe wprowadzanie zmian w celu uniknięcia równoczesnego podejmowania licznych i zróżnicowanych działań. Ma to przeciwdziałać wystąpieniu nadmiernego obciążenia, generowania stresu, frustracji, konfliktów lub zniechęcenia w sytuacji nie osiągnięcia oczekiwanych efektów. Zasada systematycznego postępowania, krok po kroku, gwarantuje możliwość nieustannego rozwoju (Betyna, 2017; Woynarowska-Sołdan & Woynarowska, 2019). Filozofia Kaizen jest stylem życia opierającym się na regułach nieustannego rozwoju, zaangażowania, podnoszenia jakości, udoskonalania (Gabryelewicz i in., 2015). Masaaki Imai (2007) w swoich pracach ujmuje Kaizen, jako: stan, w którym nigdy nie jest się zadowolonym ze status quo, nigdy niekończące się dążenie do doskonalenia, które rozpoczyna się od rozpoznania problemów. Kaizen opiera się na wrodzonym ludzkim przekonaniu, że zasługujemy na to, by nasze życie było coraz lepsze (s. 9).

Kaizen jest metodą wywodzącą się z zarządzania, jednak równie dobrze może być wykorzystywana w innych sferach życia i funkcjonowania człowieka, np. jako metoda stosowana w pracy, w życiu osobistym, relacjach społecznych czy środowisku domowym nastawiona na ciągłe doskonalenie się (Franke, 2016). W literaturze odnajdujemy również zastosowanie filozofii Kaizen i metody małych kro-

ków w obszarze edukacji i terapii m.in. w wymiarze terapii logopedycznej osób z mutyzmem wybiórczym (Bystrzanowska, 2018; Mordzak, 2018), pracy z osobami z niepełnosprawnością intelektualną oraz ze spektrum autyzmu (Garncarz & Rybka, 2012), pracy metodą behawioralną z osobami z zaburzeniami rozwoju (Bąbel, 2011), edukacji medialnej (Krzesińska-Żach, 2005), działań promujących zdrowie wśród dzieci (Woynarowska-Sołdan & Woynarowska, 2019), nauki języków obcych (Betyna, 2017), aktywizacji osób starszych (Benek, 2016; Zapędowska-Kling, 2016), aktywności na rynku pracy (Hysa, 2016), koncepcji zarządzania w szkołach wyższych (Detyna, 2018) czy doskonalenia warsztatu pracy pedagogicznej nauczyciela (Bałazak, 2011).

Kaizen jest szczególnie cenna dla sektora edukacji, ponieważ dążąc do kształtowania określonego sposobu myślenia i zarządzania bazuje na wykorzystywaniu wiedzy, usprawnianiu umiejętności komunikacji interpersonalnej oraz kierowaniu się etyką zawodową. Najlepsze koncepcje z wykorzystaniem metody małych kroków są prezentowane przez pracowników, którzy są najbliższym problemowi, z racji tego, że mają największą wiedzę na temat swojej pracy oraz doświadczenie pozwalające na jej udoskonalenie (Franke, 2016). Filozofia Kaizen tworzyły podstawy rozwoju innowacyjności (Trziszka, 2012). W edukacji oznacza to, że programy i innowacje opracowane przez praktyków dla praktyków są najbardziej wartościowe. Przykładem jest prezentowana innowacja Masz tę MOC! Marz! Odkrywaj! Ustalaj Cele! Została ona stworzona przez praktyczki na co dzień dostrzegające potrzebę znalezienia skutecznego rozwiązania w zakresie wsparcia uczennic i uczniów w obszarze planowania samorealizacji, rozpoznawania własnych zasobów, sprawczości i pozytywnego obrazu siebie niezbędnych do definiowania i realizacji własnych potrzeb.

Na wstępie zaakcentowano, że realizacja zaplanowanych tematów innowacji Masz tę MOC! Marz! Odkrywaj! Ustalaj Cele! opiera się na metodzie małych kroków. Dokładnie 3 kroków prowadzących przez cały proces. Krok 1. Marz - dotyczy opisanego przez uczniów i uczennice swoich marzeń, czyli tego, co jest dla nich ważne, co wzmacnia ich motywację wewnętrzną, czego pragną. Krok 2. Odkrywaj - pozwala przyjrzeć się, po określeniu marzeń, cechom, mocnym stronom, umiejętnościom, które mogą okazać się pomocne ich realizacji. Krok 3. Ustalaj Cele - pozwala określić konkretne działania prowadzące do realizacji marzeń. Realizacja pozwala na uwzględnienie własnych mocnych stron. Buduje to podmiotowość i sprawczość uczniów i uczennic, wzmacnia poczucie wartości i wiary we własne możliwości oraz sprzyja motywacji wewnętrznej.

Wzmacnianie samooceny, sprawczości, wiary we własne siły, własną moc, pomoc w poznawaniu siebie, swoich zasobów, potencjałów i umiejętności planowania działań pozwalających realizować marzenia, wpływa na zmniejszenie poczucia beznadziejności, bezradności, bezsensowności.

Praca w schemacie trzech kroków: Marz, Odkrywaj, Ustalaj Cele- pozwala wyjść od tego, co ważne dla dziecka: potrzeb, marzeń, pragnień, dążeń. Krok 1 - Marz stanowi bazę dla kroku 2 - Odkrywaj, opartego na poznawaniu swoich mocnych stron, umiejętności, kompetencji, które mogą okazać się pomocne w realizacji marzeń i nie tylko. W tej przestrzeni uczniowie i uczennice mogą uzyskać

pozytywną informację zwrotną od nauczyciela/specjalisty, rówieśników, rodziców i samodzielnie zbudować zbiór swoich mocnych stron odkrywanych w relacji z innymi, w odniesieniu do konkretnych doświadczeń. Krok 3 - ustalaj Cele pozwala spiąć ze sobą wymiar marzeń i kompetencji oraz ustalić plan działania, czyli małe kroki będące celami do realizacji marzeń.

Poniżej zaprezentowano najważniejsze zasady filozofii Kaizen w odniesieniu do założeń innowacji Masz tę MOC! Marz! Odkrywaj! Ustalaj Cele!, które w pełni zostaną przybliżone w dalszej części artykułu.

Tabela 1

Zestawienie cech Kaizen oraz założeń innowacji Masz tę MOC! Marz! Odkrywaj! Ustalaj Cele!

Aspekt	Kaizen	Masz tę MOC!
Efekt	- długotrwały, lecz nie ma charakteru przełomowego	- odłożenie realizacji ustalonego celu w czasie, - stopniowe dążenie do spełnienia marzeń poprzez samopoznanie, samorozwój i zaangażowanie w działanie, - uświadomienie sobie korzyści oraz pozytywów małych kroków w realizacji dużego celu
Kroki	- małe kroki	- dążenie do spełniania marzeń poprzez realizację 3 małych kroków: marz, odkrywaj, ustalaj cele
Ramy czasowe	- ciągłe działanie o stopniowo narastających efektach	- cykliczność zaplanowanych spotkań, - spójność oraz stopniowanie trudności realizowanych treści, - realizacja kroku marz (1) jest bazą dla kroku odkrywaj (2), a dalej dla kroku ustalaj cele (3)
Zmiana	- stopniowa, - ciągła	- stopniowa realizacja marzeń w oparciu o 3 kroki: marz, odkrywaj, ustalaj cele, - realizacja kolejnych kroków na podstawie kroków poprzednich
Aspekt	Kaizen	Masz tę MOC!
Zaangażowanie	- wszyscy	- nauczyciele i specjaliści pełnią rolę przewodnika oraz motywatora - uczennice i uczniowie poznają siebie i realizują własne marzenia - grupa tworzy przestrzeń do realizacji procesu
Podjęcie	- wysiłek zespołu, - podjęcie systemowe	- bazowanie na zasobach wewnętrznych i zewnętrznych, - realizacja indywidualnych celów przy jednoczesnym zaangażowaniu w pracę zespołową
Metoda pracy	- utrzymanie, - doskonalenie	- osiągnięte rezultaty są bazą wyjściową dla realizacji kolejnych działań, - ciągła praca nad doskonaleniem osiągniętych efektów, - zachęcanie do kontynuacji oraz pracy własnej (nawet po zakończeniu projektu)

Aspekt	Kaizen	Masz tę MOC!
Idee	- konwencjonalne know-how, - tradycyjna technologia	- rozbudzenie zainteresowania oraz własnego zaangażowania uczennic i uczniów, - brak konieczności wykorzystywania nowoczesnych technologii
Wymagania praktyczne	- niewielkie inwestycje, przy olbrzymim wysiłku do utrzymania	- darmowy dostęp do opracowanych materiałów, - cykliczna realizacja zaplanowanych kroków innowacji z dbałością o utrzymanie wypracowanych efektów oraz ich dalszy rozwój
Orientacja	- na ludzi	- personalizacja działań, - poznanie własnych zasobów, - realizacja ważnych dla uczennic i uczniów celów
Aspekt	Kaizen	Masz tę MOC!
Przepływ informacji	- dzielenie się wiedzą, - informacje zwrotne	- wymiana spostrzeżeń, uwag, pomysłów dotyczących sposobu realizacji działań, - otwartość na modyfikację działań, - dzielenie się konstruktywnymi informacjami zwrotnymi
Kryteria oceny	- realizacja procesu, - zaangażowanie w osiąganie lepszych rezultatów	- realizacja kolejnych kroków innowacji, - motywacja wewnętrzna do realizacji obranego celu
Wykorzystanie	- dobre funkcjonowanie w stabilnie rozwijającej się gospodarce	- dobre funkcjonowanie w rozwijającej i zmieniającej się rzeczywistości społecznej, - samoświadomość jednostki

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: (Imai, 2007).

MODEL INNOWACJI MASZ TĘ MOC! MARZ! ODKRYWAJ! USTALAJ CELE!

Model innowacji mieści się w wymiarze profilaktyki uniwersalnej opartej na wiedzy. W ramach działań najskuteczniejszej formy profilaktyki uniwersalnej wyróżnia się obszar związany z rozwijaniem umiejętności życiowych (ang. *life skills training*) (Barczykowska & Dzierżyńska-Breś, 2013). Główne założenie tego obszaru dotyczy działań skierowanych do dzieci i młodzieży polegających na nauce określonych umiejętności życiowych, które umożliwiają realizację osobistych celów i satysfakcjonujące zaspokojenie potrzeb okresu dojrzewania. Model innowacji bazując na wewnętrznych potrzebach i motywacjach dzieci i młodzieży tworzy przestrzeń do nabycia takiego zestawu umiejętności, który poprzez wzmacnianie sprawczości ucznia będzie rozwijał jego umiejętności życiowe oraz samoświadomość.

Innowacja Masz tę MOC! Marz! Odkrywaj! Ustalaj Cele! stanowi rozwiązanie skierowane do wszystkich nauczycieli i specjalistów szkolnych, którzy chcą zwiększać kompetencje uczniów i uczennic klas 4-8 w obszarach: planowania samorealizacji, rozpoznawania własnych zasobów, sprawczości i pozytywnego obrazu siebie niezbędnych do definiowania własnych potrzeb oraz poznawania sposobów ich realizacji.

Inspiracją do powstania innowacji Masz tę MOC! Marz! Odkrywaj! Ustalaj Cele! były doświadczenia i obserwacje autorek gromadzone każdego dnia pracy z dziećmi i młodzieżą, a także dane o pogarszającym się z roku na rok stanie psychicznym młodzieży. Kierowały się one chęcią znalezienia odpowiedzi dla aktualnych potrzeb dzieci i młodzieży w wieku szkolnym związanych z rozwojem umiejętności życiowych i samoświadomości. Dane o pogarszającym się z roku na rok stanie psychicznym młodzieży były alarmujące jeszcze przed sytuacją pandemiczną, m.in. Raport CBOS (Boguszewski, 2016), Raport NIK (Ostaszewski, 2017), *Child and Adolescent Mental Health in Europe* (European Network of Ombudspersons for Children, 2018).

Ostatnie lata pogłębiły tę niekorzystną sytuację poprzez wyizolowanie młodzieży ze sfery funkcjonowania społecznego, w szczególności ze środowiska szkolnego, rówieśniczego, rodzinnego. Innowacja Masz tę MOC! Marz! Odkrywaj! Ustalaj Cele! z powodzeniem może zostać wykorzystana i wdrażana przez nauczycieli i specjalistów szkolnych poszukujących rozwiązań dążących do wzmocnienia zdrowia i stanu psychicznego uczniów i uczennic w oparciu o wzbudzenie i bazowanie na ich motywacji wewnętrznej.

Produktami jest pakiet siedmiu scenariuszy dla użytkowników wraz z instrukcją modelu innowacji oraz pakiet autorskich produktów dla odbiorców, w skład których wchodzi: instrukcja prowadząca uczniów i uczennice przez cały cykl realizacji innowacji oraz lapbook z opracowanym modelem innowacji do personalizacji w czasie zajęć projektowych. Elementami tworzącymi lapbooka są wkładki przypisane do każdego tematu: Moje marzenie, Nasze hasło, Wehikuł czasu – ja w 2035 roku, Mapa marzeń, Peleryna supermocy, Karty supermocy, Plansza z drogowskazami, Wyzwania samorozwojowe, Puchar supermocy. Użytkownikami innowacji Masz tę MOC! Marz! Odkrywaj! Ustalaj Cele! są nauczyciele oraz specjaliści pracujący z uczniami i uczennicami uczęszczającymi do klas 4-8 szkoły podstawowej. Z kolei odbiorcami innowacji są uczniowie klas 4-8, którzy znajdują się w szczególnym okresie, pomiędzy dzieciństwem a dorosłością. Okresie, w którym doświadczają szeregu zmian w wymiarze fizycznym, emocjonalnym, psychicznym, społecznym, kulturowym (Makaruk i in., 2020).

Model innowacji został opracowany tak, aby w sposób kompleksowy przeprowadzić uczniów i uczennice przez cały cykl innowacji. Każdy uczeń i każda uczennica jest twórcą/twórczynią własnego spersonalizowanego lapbooka, który, podczas kolejnych spotkań, doskonalili kształtowane umiejętności oraz przybliżyli ich do realizacji własnych marzeń. Poszczególne tematy prezentują się w następujący sposób i uwzględniają takie treści, jak:

- A. Masz tę MOC! Marz! Odkrywaj! Ustalaj cele! – celem jest zapoznanie uczniów i uczennic z modelem innowacji Masz tę MOC! Marz! Odkrywaj! Ustalaj Cele! W trakcie tych zajęć uczniowie i uczennice dowiadują się, w jaki sposób przebiegać będą lekcje, poznają ich harmonogram oraz podstawowe zasady, założenia i cele modelu innowacji. Temat realizowany z wykorzystaniem: lapbooka (okładki lapbooka, spisu treści i instrukcji do lapbooka).
- B. Moc samorozwoju – celem jest wzmocnienie pozytywnego myślenia uczniów i uczennic o samorozwoju i jego istotności w życiu człowieka. W trakcie tych

zajęć, uczniowie i uczennice poprzez próbę zdefiniowania własnego marzenia, dokonują autorefleksji nad swoimi priorytetami, a wykonując przewidziane podczas zajęć zadania, wzmacniają poczucie własnej sprawczości. Temat realizowany z wykorzystaniem wkładki do lapbooka nr 1 – Moje Marzenie.

- C. Warto mieć marzenia – celem jest rozwój motywacji wewnętrznej uczniów i uczennic do samorozwoju w oparciu o ich marzenia. W trakcie tych zajęć ich uczestnicy i uczestniczki przenoszą się do roku 2035, gdzie mogą przyrzec sobie w przyszłości i na podstawie tej refleksji zaprojektują mapę marzeń, która pomoże rozpoznać potencjalne wyzwania, trudności oraz osiągnąć wyznaczony cel. Te zajęcia przewidziane są na dwie standardowe lekcje (2x45 minut). Temat realizowany z wykorzystaniem wkładki do lapbooka nr 2 – Nasze hasło; Wkładki nr 3 – Wehikuł czasu – ja w 2035 roku; Wkładki nr 4 – Mapa marzeń.
- D. Odkrywam swoje mocne strony – celem jest wzmocnienie samooceny i samoświadomości uczniów i uczennic poprzez odkrywanie ich zasobów. Podczas zajęć uczniowie i uczennice rozpoznają swoje zasoby, zarówno w wyniku autorefleksji podczas pracy z kartami mocy, jak i podczas zadania z peleryną supermocy, która jest uzupełniana mocnymi stronami dziecka dostrzeżonymi przez innych. Temat realizowany z wykorzystaniem wkładki do lapbooka nr 5 – Karty supermocy i nr 6 – Peleryna supermocy.
- E. Ustalam cele – zdefiniowanie celów prowadzących uczniów i uczennice do wybranego marzenia oraz zaplanowanie realizacji tego procesu w oparciu o metodę małych kroków. W trakcie tych zajęć uczniowie i uczennice poznają założenia wykorzystywanej metody, wspólnie z nauczycielem analizują przykłady odnoszące się do życia szkolnego oraz planują własną ścieżkę prowadzącą ich do realizacji obranego celu zbudowaną z małych kroków. Temat realizowany z wykorzystaniem wkładki do lapbooka nr 5 – Plansza z drogowskazami.
- F. Realizuję zadania - celem jest realizacja marzeń uczniów i uczennic w oparciu o wyznaczone sobie działania będące wyzwaniami samorozwojowymi. W trakcie tych zajęć uczniowie i uczennice mają możliwość podjęcia dyskusji dotyczącej kwestii, czym jest i czemu służy wyzwanie (challenge), a także planują realizację własnego marzenia na zasadzie stawiania sobie wyzwań samorozwojowych. Temat realizowany z wykorzystaniem wkładki do lapbooka nr 6 – Wyzwania samorozwojowe.
- G. Mam tę moc! - celem jest dokonanie analizy realizacji innowacji oraz podsumowanie zajęć i zebranie informacji zwrotnej od uczniów i uczennic poprzez zastosowanie dyskusji włączającej i zachęcającej wszystkich do wypowiedzenia się. Uczniowie i uczennice otrzymują zwycięski puchar symbolizujący ich moc, którą zdobyli bądź udoskonalili w trakcie działań związanych z realizacją innowacji. Temat realizowany z wykorzystaniem wkładki do lapbooka nr – 7 Puchar supermocy.

Zajęcia mogą być przeprowadzane w formie warsztatów, np. podczas jednego dnia w świetlicy szkolnej lub w szerszej przestrzeni czasowej, np. podczas cotygodniowej godziny lekcyjnej. Można również zdecydować o przeprowadzeniu

jednego z proponowanych w modelu innowacji tematów, np. podczas nieoczekiwanego zastępstwa. Pomocne w tym zadaniu są szczegółowo opracowane scenariusze zajęć oraz materiały dydaktyczne (lapbook i wkładki do lapbooka), które celowo przygotowane są w czarno-białych kolorach. Dzięki temu nauczyciele i specjaliści szkolni mają możliwość łatwego powielania i upowszechniania tych materiałów, a kreatywność dzieci jest pobudzana bez narzucania wzorców kolorystycznych.

W celu ułatwienia użytkownika scenariuszy wykorzystane zostały symbole graficzne, które pozwalają w prosty i szybki sposób odnaleźć konkretny fragment, punkt czy zadanie. To zdecydowanie jedna z tych cech, która wyróżnia scenariusze. Każdy scenariusz został opracowany z zachowaniem jednolitego schematu ułatwiającego odnalezienie się w pracy oraz przygotowaniu się do zajęć. Na wstępie prezentowany jest temat zajęć oraz numer i nazwa wkładki do lapbooka, które będą wykorzystywane na zajęciach. Następnie prezentowana jest istota realizowanego tematu, czyli cel główny oraz cele szczegółowe. Scenariusze zostały dostosowane do zajęć prowadzonych w szkołach i swoim zakresem obejmują jednostkę lekcyjną równą 45 minut. Wyróżnia je to, że przewidują zarówno pracę angażującą całą klasę, jak i każdego ucznia i uczennicę indywidualnie.

Zajęcia rozpoczynają się pomysłowym przywitaniem w uczniami i uczennicami, następnie realizowane są ćwiczenia – przy czym należy zaznaczyć, że proponowane przez autorki scenariusze ograniczają się do dwóch zadań, aby zapewnić uczniom i uczennicom przestrzeń i czas do zastanowienia się, analizy, refleksji oraz pozwolić na kreatywność, inicjatywę i śmiałość działania. Miłym akcentem jest zakończenie zajęć nawiązujące do zrealizowanego tematu. W scenariuszach znajdują się instrukcje dla uczniów i uczennic, a także pomysły i porady prezentujące alternatywne rozwiązania danego ćwiczenia. Pozostawiono również użytkownikom przestrzeń na własne pomysły i dokonanie modyfikacji ćwiczeń, które wynikają z potrzeb i sytuacji grupy, z którą pracują. Na marginesach scenariuszy zostało przewidziane miejsce na notatki, które można wykorzystać w trakcie przygotowania do zajęć czy też podczas lekcji zapisując spostrzeżenia i przemyślenia. Przy planowaniu scenariuszy starano się zachować pewną elastyczność, która pozwoli, np. wybrać ćwiczenia, które nauczyciel/specjalista uzna za najistotniejsze w pracy z zespołem klasowym czy też, na podział tematu na dwie jednostki lekcyjne.

Innowacja pomoże zadbać o pozytywną atmosferę w czasie lekcji, zintegrować zespół klasowy oraz dać uczniom przestrzeń i swobodę do działania w wymiarze indywidualnym oraz grupowym. Na końcu scenariusza znajduje się sekcja Piórnika, która stanowi rozszerzenie teoretyczne realizowanego zakresu tematycznego oraz wskazuje potencjalne źródła naukowe nawiązujące do danych treści. Zaplanowane zajęcia wyróżniają się kreatywnością, oryginalnością i nieszablonowym podejściem do zadań, dlatego do ich realizacji niezbędne będą pomoce i przybory (kleje, kredki, spinacze, wstążki, pisaki itp.). Nauczyciele/specjaliści nie muszą wszystkiego organizować samodzielnie, ponieważ uczniowie i uczennice mogą korzystać z własnych zasobów.

**PROBLEM, NA JAKI ODPOWIADA INNOWACJA MASZ TĘ MOC! MARZ! ODKRYWAJ!
USTALAJ CELE! ORAZ EFEKTY JEJ WDROŻENIA**

Celem ewaluacji wdrażanej innowacji było zbadanie czy poziom kompetencji odbiorców innowacji Masz tę MOC! Marz! Odkrywaj! Ustalaj Cele! w obszarze planowania samorealizacji, rozpoznawania własnych zasobów, sprawczości i pozytywnego obrazu siebie niezbędny do definiowania i realizacji własnych potrzeb zmienił się i w jaki sposób. W ramach testowania innowacji Masz tę MOC! Marz! Odkrywaj! Ustalaj Cele! przeprowadzono pomiar jakościowy, wykorzystując w tym celu metody wywiadu indywidualnego, wywiadu focusowego, obserwację etnograficzną (Rubacha, 2012) oraz pomiar ilościowy wykorzystując metody testowania (Rubacha, 2012), w tym polską adaptację *Skali Samooceny SES M. Rosenberga* (Dzwonkowska i in., 2008) oraz test *Moja wiara w siebie* (b.d.). Dobór próby, ze względu na dostępność respondentów i możliwość częstego i bezpośredniego kontaktu z nimi, miał charakter celowy zarówno w grupie odbiorców (uczniów i uczennic) jak i użytkowników (nauczycieli i nauczycielek) innowacji. Kierowały nim następujące kryteria: rola zawodowa (nauczyciele pracujący w szkole podstawowej z dziećmi na drugim etapie edukacyjnym); wiek (uczniowie i uczennice klas IV-VIII), płeć (kobiety i mężczyźni). W badaniu wzięło udział 10 nauczycielek (N=10), a także 40 uczniów i uczennic klas IV (N=20) oraz VII (N=20). W pierwszym etapie ewaluacji innowacji przeprowadzono wywiady indywidualne z nauczycielkami (N=5) i uczniami klasy VII (N=20), z którymi dodatkowo wykonano wywiad focusowy. W kolejnym kroku poprowadzono cykl lekcji z uczniami klasy IV (N=20) oraz sesje wywiadów indywidualnych z użytkowniczkami (N=5). Dodatkowo zorganizowano z odbiorcami dwa spotkania, podczas których przeprowadzono pomiar ilościowy w formie pre-testu (N=20) i post-testu (N=20) wykorzystując *Skalę Samooceny SES M. Rosenberga* oraz test *Moja wiara w siebie*. Przeprowadzona analiza porównawcza pozwala wskazać, że średnia poprawa samooceny w badanej grupie (N=20) wyniosła 19,50%, z kolei średnia poprawa wiary we własne możliwości w tej grupie osiągnęła 32,37%.

Kluczowe wnioski, wynikające z przeprowadzonych wywiadów indywidualnych, focusowych oraz obserwacji w grupie nauczycielek (N=10), a także uczniów i uczennic (N=40), odnoszące się do modelu innowacji prezentują się następująco:

Z danych zebranych w grupie Użytkowników (nauczycieli) można wnioskować, że:

- materiały udostępnione do oceny uzyskały bardzo pozytywne recenzje i zostały odebrane z entuzjazmem;
- projektowana innowacja stanowi odpowiedź na aktualne potrzeby dzieci i młodzieży;
- przygotowane scenariusze są czytelne i funkcjonalne;
- zaproponowane treści i cele zajęć są spójne;
- w zaprojektowanych scenariuszach wykorzystana została wielość form i metod dydaktycznych, aktywizujących uczniów;
- zaproponowane ćwiczenia pozwalają wzmacniać poczucie własnej wartości i sprawczości uczniów, tworzą przestrzeń do ich autorefleksji i ekspresji;
- lapbook ma czytelną i spójną formę;

- wkładki do lapbooka sprzyjają rozwojowi kreatywności uczniów i uczennic, nie ograniczają i nie narzucają rozwiązań; koncepcja innowacji bazuje na pozytywach uczniów, pracy na ich zasobach;
- czarno-biała struktura lapbooka sprzyja jego upowszechnianiu – łatwo można kserować materiał;
- nauczyciel, bazując na scenariuszach, nie musi za dużo się przygotowywać do przeprowadzenia lekcji;
- jest wiele przestrzeni, w których można wykorzystać projektowany model innowacji, w tym: lekcje wychowawcze, zajęcia rewalidacyjne, zajęcia rozwijające kompetencje społeczno-emocjonalne, lekcje w ramach zastępstw oraz podczas pracy indywidualnej z uczniem/uczennicą;
- nauczyciel nie musi przechodzić specjalnych szkoleń/kursów, aby korzystać z modelu innowacji w swojej codziennej pracy.

Z danych zebranych w grupie Odbiorców i Odbiorczyń (uczniów i uczennic) można wnioskować, że:

- materiały udostępnione do oceny uzyskały bardzo pozytywne recenzje i zostały odebrane z entuzjazmem;
- w trakcie testowania uczniowie i uczennice pracowali w różnym tempie, a niektórym zabrakło czasu na dokładne wykonywanie zadań (głównie o charakterze plastycznym/manualnym);
- praca z lapbookiem była ciekawym i angażującym zadaniem;
- dla większości wkładek do lapbooka uczniowie i uczennice innowacji wystawiali pozytywne oceny;
- uczniowie i uczennice wskazywali, że czują się dobrze myśląc o marzeniach i odkrywając swoje supermoce;
- dużo radości dawało mówienie innym o ich zasobach;
- drogowskazy były zazwyczaj pomocne w ustaleniu drogi do osiągnięcia celu, pozwoliły sobie zwizualizować trudności i wyzwania, które mogą pojawić się na tej drodze;
- zadania były zrozumiałe, zdarzały się pojedyncze prośby o doprecyzowanie czynności w pracy z wybraną wkładką do lapbooka;
- podczas zajęć panowała atmosfera otwartości i radości;
- uczniowie i uczennice podkreślali, że tego typu zajęcia są dla nich dużo lepsze, atrakcyjniejsze i ciekawsze od innych zajęć lekcyjnych;
- wszyscy zadeklarowali, że chętnie wzięliby udział w kolejnych zajęciach o tej tematyce;
- podczas zajęć nie było stresu oraz obawy przed oceną i krytyką;
- lapbooki stworzone przez uczniów i uczennice miały wyjątkowy charakter - były kolorowe, opisowe, pełne dodatkowo dorysowanych elementów. Każdy miał możliwość wyrażenia siebie w lapbooku tak jak chciał;
- w oparciu o wyniki testowania ilościowego, bardzo niepokojący jest fakt, że tak duży odsetek dzieci/młodzieży ma niską samoocenę. W odniesieniu do post-testu zauważa się poprawę w poziomie samooceny i wiary w siebie, co wskazuje na skuteczność wdrożonego modelu innowacji.

Wszyscy badani (odbiorcy i użytkownicy, N=50) wyrazili gotowość do stosowania modelu innowacji Masz tę MOC! Marz! Odkrywaj! Ustalaj Cele!

Innowacja Masz tę MOC! Marz! Odkrywaj! Ustalaj Cele! z powodzeniem może zostać wykorzystana i wdrażana przez nauczycieli i specjalistów szkolnych poszukujących rozwiązań dążących do wzmocnienia zdrowia i stanu psychicznego uczniów i uczennic klas 4-8 w obszarach: planowania samorealizacji, rozpoznawania własnych zasobów, wzmacniania sprawczości, budowania pozytywnego obrazu siebie, definiowania własnych potrzeb oraz poznawania sposobów ich realizacji. Dodatkowym atutem Innowacji jest fakt, że jest ona dostępna i bezpłatna (Giziewska & Aksamit, b.d.).

BIBLIOGRAFIA

- [1] Bałazak, M. (2011). Filozofia Kaizen w pracy nauczyciela. *Edukacja-Technika-Informatyka*, 2(1), 271-276.
- [2] Barczykowska, A., & Dzierżyńska-Breś, S. (2013). Profilaktyka oparta na wynikach badań naukowych (evidence based practice). *Resocjalizacja Polska*, 4, 131-152.
- [3] Bąbel, P. (2011). Terapia behawioralna zaburzeń rozwoju z perspektywy analizy zachowania. *Psychologia Rozwojowa*, 16(3), 27-38.
- [4] Benek, I. (2016). Włączenie społeczne osób starszych poprzez ich aktywizację – prezentacja rozwiązań architektonicznych. *Społeczeństwo i Edukacja. Międzynarodowe Studia Humanistyczne*, 1(20), 167-177.
- [5] Betyna, M. (2017). Motywacja studentów do nauki języka obcego na przykładzie studentów kierunków medycznych. *Zeszyty Naukowe Uczelnianej Rady Doktorantów UKW*, 4, 69-83.
- [6] Boguszewski, R. (2016). *Aspiracje, dążenia i plany życiowe młodzieży*. CEBOS.
- [7] Bystrzanowska, M. (2018). Terapia logopedyczna dziecka z mutyzmem wybiórczym. Opis i analiza przypadku. *Głos – Język – Komunikacja*, 5, 101-115.
- [8] Czerwonka, E., & Waszkuć, E. (b.d.) Metodyka nauczania przedmiotów. <http://zasobyip2.ore.edu.pl/uploads/publications/7bec72141130c8f109c21ec70dd36508>
- [9] Detyna, B. (2018). Wdrożenie koncepcji „szczupłego” zarządzania w szkole wyższej. *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Humanitas Zarządzanie*, 19(2), 65-81.
- [10] Dytfeld, K., & Smółka, E. (b.d.) *Metody aktywizujące jako system motywowania uczniów do nauki*. <https://silo.tips/download/metody-aktywizujce-jako-system-motywowania-uczniow-do-nauki>
- [11] Dzwonkowska, I., Lachowicz-Tabaczek, & K., Łaguna, M. (2008). *Samoocena i jej pomiar*. *Polska adaptacja skali SES M. Rosenberga: podręcznik*. Pracownia Testów Psychologicznych.
- [12] European Network of Ombudspersons for Children (2018). *Child and Adolescent Mental Health in Europe*. ENOC.
- [13] Franke, E. (2016). Kaizen, jako metoda ciągłego doskonalenia, służąca do pozyskiwania wiedzy w organizacji uczącej się. *Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej*, 87, 93-103.
- [14] Makaruk, K., Włodarczyk, J., & Szredzińska, R. (2020). *Negatywne doświadczenia młodzieży w trakcie pandemii*. Fundacja Dajemy Dzieciom Siłę.
- [15] Gabryelewicz, I., Gawłowicz, P., & Sadłowska-Wrzesińska, J. (2015). Kaizen jako skuteczna metoda wspomagająca efektywne zarządzanie przedsiębiorstwem. *Problemy Profesjologii*, 2, 139-148.
- [16] Garncarz, A., & Rybka, A. (2012). Terapia i edukacja osób z autyzmem i niepełnosprawnością intelektualną. Próba integracji zagadnień. *Sztuka Leczenia*, 3-4, 47-68.
- [17] Giziewska, M., & Aksamit, E. (b.d.) *Masz tę MOC! Marz. Odkrywaj. Ustalaj cele*. <https://popojutrze2.pl/masz-te-moc/>
- [18] Hysa, B. (2016). Zarządzanie różnorodnością pokoleniową. *Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej*, 97, 387-398.
- [19] Imai, M. (2007). *Kaizen. Klucz do konkurencyjnego sukcesu Japonii*. Drukarnia Wydawnicza im. W. L. Anczyca.

- [20] Janus, A. (2012). *Dobre praktyki: Zawód – nauczyciel. Poradnik*. Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Kultury Fizycznej i Turystyki im. Haliny Konopackiej.
- [21] Krzesińska-Żach, B. (2005). Edukacja medialna dziecka w rodzinie – wybrane aspekty. W J. Izdebska, & T. Sosnowski (red.), *Dziecko i media elektroniczne – nowy wymiar dzieciństwa, t. 1: Telewizja i inne mass media w życiu dziecka – wyzwaniem dla edukacji medialnej* (ss. 54-59). Trans Humana Wydawnictwo Uniwersyteckie.
- [22] Kuleczka, M., & Skierska-Pięta, K. (2011). *Dobre praktyki: zawód – nauczyciel. Poradnik opracowany w ramach projektu: Praktyka na miarę szyta. Program praktyk pedagogicznych podnoszących jakość kształcenia w zawodzie nauczyciela*. Wydawnictwo Instytut Nauk Społeczno-Ekonomicznych.
- [23] Lasota, A., & Pisarzowska, E. (2016). Pożądane cechy osobowości nauczyciela – pedagoga w ujęciu klasycznych i współczesnych koncepcji. *Pedagogika Przedszkolna i Wczesnoszkolna*, 1(7), 77-88.
- [24] Moja wiara w siebie (b.d.) <https://ckziu.radom.pl/wp-content/uploads/2019/07/TEST-Moja-wiara-w-siebie1.pdf>
- [25] Mordzak, M. (2018). Przebieg edukacji osób z mutyzmem wybiórczym. W M. Chmielewska, & M. Kamińska (red.), *Edukacja otwarta* (ss. 125-148). Szkoła Wyższa im. Pawła Włodkowica w Płocku.
- [26] Okoń, W. (2001). *Nowy słownik pedagogiczny, wydanie trzecie poprawione*. Wydawnictwo Akademickie Żak.
- [27] Ostaszewski, K. (2017). *Monitorowanie zachowań ryzykownych, zachowań nałogowych i problemów zdrowia psychicznego 15-letniej młodzieży*. Instytut Psychiatrii i Neurologii.
- [28] Przyborowska, B. (2013). *Pedagogika innowacyjności. Między teorią a praktyką*. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- [29] Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z dnia 9 kwietnia 2002 r. w sprawie warunków prowadzenia działalności innowacyjnej i eksperymentalnej przez publiczne szkoły i placówki (Dz.U. 2002 Nr 56, poz. 506).
- [30] Rubacha, K. (2012). *Metodologia badań nad edukacją*. Oficyna Wydawnicza Łośgraf.
- [31] Schulz, R. (1996). *Studia z innowatyki społecznej*. Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- [32] Śliwerski, B. (2008). *Edukacja w wolności*. Oficyna Wydawnicza Impuls.
- [33] Trzciszka, T. (2012). Innowacje - szanse i bariery w aspekcie konkurencyjności polskiej gospodarki. W T. Sikora, & M. Giemza (red.), *Praktyka zarządzania jakością w XXI wieku* (ss. 240-252). Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie.
- [34] Ustawa z dnia 14 grudnia 2016 r. Prawo oświatowe. Opracowano na podstawie: t.j. Dz. U. z 2021 r. poz. 1082, z 2022r. poz. 655, 1079, 1116, 1383, 1700, 1730, 2089, z 2023r. poz. 185.
- [35] Woynarowska-Sołdan, M., & Woynarowska, B. (2019). Przedszkole promujące zdrowie w Polsce i innych krajach. *Pedagogika Przedszkolna i Wczesnoszkolna*, 1(13), 43-60.
- [36] Zapędowska-Kling, K. (2016). „Pasja dla życia” – innowacyjny program aktywizacji osób starszych na przykładzie doświadczeń szwedzkich. *Exlibris Biblioteka Gerontologii Społecznej*, 11(1), 37-46.
- [37] Ziółkowski, P. (2022). Rola innowacji pedagogicznych w szkole. *Zeszyty naukowe WSG, seria: Edukacja – Rodzina – Społeczeństwo*, 40(7), 15-33.